

A mindenség modellje

Model of the Universe

KORTÁRS MAGYAR TEMPLOMÉPÍTÉSZET
CONTEMPORARY HUNGARIAN CHURCH ARCHITECTURE

A mindenség modellje

Model of the Universe

Basa Péter emlékének

For the loving memory of Péter Basa

Második, bővített kiadás

Second enlarged edition

DEBRECEN, 2010

Tartalomjegyzék

Wesselényi-Garay Andor: Bevezetés	9
Kovács Dániel: Modern templomépítészet Magyarországon a II. világháború után	17
Vukosavljev Zorán: Tisztább képletek – A kortárs szakrális építészet Magyarországon	34
Wesselényi-Garay Andor: A mindenség modellje – Kortárs magyar templomépítészet	44

A közelmúlt

Prekortárs templomok	57
Id. Kálmán Ernő: Nagyterdei Református Egyházközség Gyülekezeti Háza, Debrecen	58
Csaba László: Szent László római katolikus templom, Hollóháza	62
Török Ferenc: Szentlélek római katolikus templom, Nemeshegy	66
Bán Ferenc: Szent László római katolikus templom, Nyíregyháza-Borbánya	69
Szabó István: Mindenszentek római katolikus templom, Budapest-Farkasrét	72
Szabó István: Szent Kereszt római katolikus templom, Budapest-Németvölgy	75
Szabó István: Külső-kelenföldi református templom, Budapest, Ildikó tér	78

A jelen

Mesterek és tanítványok	81
Török Ferenc: Szent Kereszt görög katolikus templom és parókia, Edelény	82
Török Ferenc: Nyíregyházi görög katolikus templom, Nyíregyháza	86
Török Ferenc – Balázs Mihály: Magyar szentek temploma, Budapest-Lágymányos	90
Balázs Mihály – Fejérdy Péter: Szent Imre-templom, Sopron	94
Balázs Mihály: Kazincbarcikai görög katolikus templom, Kazincbarcika	98
Balázs Mihály – Somogyi-Soma Katalin: Fehérgyarmati görög katolikus templom, Fehérgyarmat	102
Fejérdy Péter: Szentlélek görög katolikus templom, Budapest-Csepel	106

A modern vonzásában	111
Basa Péter: Határainkon túl élő magyarok református emléktemploma, Budakeszi	112
Simon Viktória – Benczúr László: Encsi evangélikus templom, Encs	116
Golda János – Madzin Attila: Tizenhárom spanyol piarista vértanú temploma, Szeged	120
Gereben Gábor – Gereben Péter: Kisboldogasszony római katolikus templom, Szászberek	124
Szóják Balázs: Római katolikus kápolna és parókia, Pásztó-Mátrakeresztes	128

Falusi templomhagyomány	131
Guzmics György: Isteni irgalmasság római katolikus templom, Galgaguta	132
Halmos György – Hernádi Attila – Tihanyi Judit: Erdőkertesi ökumenikus protestáns templom, Erdőkertes	136
Rácz Zoltán: Református templom, Ebes	140
Csanády Gábor: Görög katolikus cigánytemplom, Hodász	144
Erhardt Gábor: Római katolikus templom, Vajdác	148

Makovecz Imre	153
Makovecz Imre: Siófoki evangélikus templom, Siófok	154
Makovecz Imre: Szentlélek-templom, Paks	158
Makovecz Imre: Kolozsvári református templom, Kolozsvár	162

Kozmikus programok	167
Csete György: Szent Erzsébet római katolikus templom, Halásztelek	168
Csete György: Ökumenikus megbékélés kápolna, Beremend	172
Csete György: Református templom, Debrecen, Tégláskert	176
Kőszeghy Attila: Szent Család római katolikus templom, Debrecen	180
Rostás László: Miskolc-felsővárosi református templom, Miskolc	184

Lengyel István	189
Lengyel István: Fatimai szűzanya tiszteletére szentelt templom, Mátészalka	190
Lengyel István: Északi lakótelepi református templom, Mátészalka	194
Lengyel István: Mátészalkai görög katolikus templom, Mátészalka	198
Lengyel István: Széchenyi-kerti református templom, Debrecen	202
Idézetek	207
Benczúr László: Evangélikus templom, Budapest–Budahegyvidék	208
Ferencz István: Miskolc–dél-avasi katolikus egyházi együttes, Miskolc	212
Kocsis József: Szentendrei evangélikus templom és parókia, Szentendre	216
Csomány Zsófia: Pásztói evangélikus templom, Pásztó	220
Krähling János: Budaörsi evangélikus templom, Budaörs	224
Párhuzamok	229
Kruppa Gábor: Urunk Színeváltozása és Boldog Salkaházi Sára tiszteletére emelt római katolikus templom, Budapest–Újpalota	230
Finta József: Református templom, Százhalombatta	234
Makovecz Imre: Római katolikus templom, Százhalombatta	238
Pazár Béla – Magyar Éva – Polyák György: Békásmegyer–csillaghegyi evangélikus templom, Budapest–Békásmegyer	242
Kápolnák	247
Kálmán Ernő: Kálvin János Református Idősek Otthona, gyülekezeti tér, Budapest–Budahegyvidék	248
Vadász György: Isten kemencéje (magánkápolna), Sénye	252
Sajtos Gábor: Ferences kápolna, Kisfakos – Ferences Ifjúsági Tanya	256
Nagy Tamás	261
Nagy Tamás: Dunaújvárosi evangélikus gyülekezeti központ, Dunaújváros	262
Nagy Tamás: Balatonboglári evangélikus templom, Balatonboglár	266
Nagy Tamás: Sopronnémeti evangélikus temploma, Sopronnémeti	270
Nagy Tamás: Szentháromság-templom, Gödöllő	274
III. A közeljövő	279
Reális utópiák	279
Bartók István – Benárd Aurél – Fejérdy Péter: Nyíregyháza–kertvárosi ágostai hitvallású evangélikus egyház temploma, Nyíregyháza–Salamonbokor	280
Balázs Mihály – Somogyi-Soma Katalin: Szent Margit római katolikus templom, Győr–Kismegyer	284
John Pawson: Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma	288
Kapitány András: Alaprajz nélküli építészeti	292
IV. Bibliográfia	296
Őry Júlia: Adattár és bibliográfia	296
Templomok	298
Kortárs templomépítészeti – válogatott bibliográfia	307
V. Építések	316

Table of contents

	Andor Wesselényi-Garay: Introduction	13
	Dániel Kovács: Modern Church Architecture in Hungary after World War Two	25
	Zorán Vukoszavlyev: Clearer Formulas – Contemporary Sacred Architecture in Hungary	39
	Andor Wesselényi-Garay: Model of the Universe – Contemporary Hungarian Church Architecture	50
Recent past	Pre-contemporary Churches	57
	Ernő Kálmán sr.: Nagyterdei Reformed Congregational Church House, Debrecen	58
	László Csaba: Szent László Roman Catholic Church, Hollóháza	62
	Ferenc Török: Holy Spirit Roman Catholic Church, Nemeshegy	66
	Ferenc Bán: Szent László Roman Catholic Church, Nyíregyháza–Borbánya	69
	István Szabó: All-Saints' Roman Catholic Church, Budapest–Farkasrét	72
	István Szabó: The Sacred Cross Roman Catholic Church, Budapest–Németvölgy	75
	István Szabó: Külső–Kelenföld Protestant Church, Budapest, Ildikó tér	78
I. Present	Masters and Disciples	81
	Ferenc Török: Sacred Cross Greek Catholic Church and Parsonage, Edelény	82
	Ferenc Török: Catholic Church of Nyíregyháza, Nyíregyháza	86
	Ferenc Török – Mihály Balázs: Hungarian Saints' Church, Budapest–Lágymányos	90
	Mihály Balázs – Péter Fejérdy: Szent Imre Church, Sopron	94
	Mihály Balázs: Greek Catholic Church of Kazincbarcika, Kazincbarcika	98
	Mihály Balázs – Katalin Somogyi–Soma: Greek Catholic Church of Fehérgyarmat, Fehérgyarmat	102
	Péter Fejérdy: Holy Spirit Greek Catholic Church, Budapest–Csepel	106
	Attracted by the Modern	111
	Péter Basa: Protestant Memorial Church of the Hungarian Diaspora, Budakeszi	112
	Viktória Simon – László Benczúr: Encs Lutheran Church, Encs	116
	János Golda – Attila Madzin: Church Dedicated to the Thirteen Spanish Piarist Martyrs, Szeged	120
	Gábor Gereben – Péter Gereben: Roman Catholic Church in Honour of the Birthday of the Blessed Virgin, Szászberek	124
	Balázs Szolyák: Roman Catholic Chapel and Parsonage, Pásztó–Mátrakeresztes	128
	The Tradition of Village Churches	131
	György Guzmics: God's Mercy Roman Catholic Church, Galgaguta	132
	György Halmos – Attila Hernádi – Judit Tihanyi: Erdőkertes Ecumenical Protestant Church, Erdőkertes	136
	Zoltán Rácz: Protestant Church, Ebes	140
	Gábor Csanády: Greek Catholic Gypsy Church, Hodász	144
	Gábor Erhardt: Roman Catholic Church, Vajdacska	148
	Imre Makovecz	153
	Imre Makovecz: Siófok Lutheran Church, Siófok	154
	Imre Makovecz: Holy Spirit Church, Paks	158
	Imre Makovecz: Kolozsvár Protestant Church, Kolozsvár (Cluj–Napoca)	162
	Cosmic Programs	167
	György Csete: Saint Elizabeth Roman Catholic Church, Halásztelek	168
	György Csete: Ecumenic Reconciliation Chapel, Beremend	172
	György Csete: Protestant Church, Debrecen, Tégláskert	176
	Attila Kőszeghy: Holy Family Roman Catholic Church, Debrecen	180
	László Rostás: Miskolc–Felsőváros Protestant Church, Miskolc	184

István Lengyel	189
István Lengyel: Church in Honour of Our Lady in Fatima, Mátészalka	190
István Lengyel: Protestant Church of the Northern Housing Estate, Mátészalka	194
István Lengyel: Mátészalka Greek Catholic Church, Mátészalka	198
István Lengyel: Széchenyi Kert Protestant Church, Debrecen	202
Resemblances	207
László Benczúr: Lutheran Church, Budapest–Budahegyvidék	208
István Ferencz: Miskolc Avaz South Catholic Church Complex	212
József Kocsis: Szentendre Lutheran Church and Parsonage, Szentendre	216
Zsófia Csomay: Pásztó Lutheran Church, Pásztó	220
János Krähling: Budaörs Lutheran Church, Budaörs	224
Parallels	229
Gábor Kruppa: Roman Catholic Church In Honour of Our Lord's Transfiguration and Blessed Sára Salkaházi, Budapest–Újpalota	230
József Finta: Protestant Church, Százhalombatta	234
Imre Makovecz: Roman Catholic Church, Százhalombatta	238
Béla Pazár – Éva Magyarai – György Polyák: Békásmegyer–Csillaghegy Lutheran Church, Budapest–Békásmegyer	242
Chapels	247
Ernő Kálmán: John Calvin Protestant Elderly Home Congregational Place, Budapest–Budahegyvidék	248
György Vadász: God's Furnace (Private Chapel), Sénye	252
Gábor Sajtos: Franciscan Chapel, Kisfakos – Ferences Ifjúsági Tanya	256
Tamás Nagy	261
Tamás Nagy: Dunaújváros Lutheran Congregational Centre, Dunaújváros	262
Tamás Nagy: Balatonboglár Lutheran Church, Balatonboglár	266
Tamás Nagy: Sopronnémeti Lutheran Church, Sopronnémeti	270
Tamás Nagy: Holy Trinity Church, Gödöllő	274
III. Near-Future Realistic Utopias	279
István Bartók – Aurél Benárd – Péter Fejérdy: Nyíregyháza–Kertváros Lutheran Church of the Augustan Confession, Nyíregyháza – Salamonbokor	280
Mihály Balázs – Katalin Somogyi–Soma: Saint Margaret Roman Catholic Church, Győr–Kismegyer	284
John Pawson: Pannonhalma Archabbey, Pannonhalma	288
András Kapitány: Architecture Floor-Plans	292
IV. Bibliography	297
Júlia Őry: Data Base and Bibliography	297
Churches	298
Contemporary Church Architecture – Selected Bibliography	307
V. Architects	316

Vukoszávlyev Zorán

Tisztább képletek

A kortárs szakrális építészet Magyarországon¹

„Most minden egy. Együtt van.
Egybeolvadt.
A mindenség modellje, áll a
templom.”

(Pilinszky János)

Pilinszky János sorai egy olyan összetett emberi élményre vonatkoznak, mely egy idea materializált valóságában immateriális lelki tények megértésében teljesül be. Ezredfordulós szakrális épületeink gyűjteményes bemutatása olyan érzelmek objektív olvasata, melyre Magyarországon hosszú idő óta (előbb politikai-közéleti okokból, majd tudományos-ismeretterjesztő képesség hiánya miatt) nem nyílt lehetőség. Ugyanakkor más „középületeink” ismertetéseinek sorát a templomokról írt szakmai publikációk használói oldalról jól prezentálják.² Kortárs építészetünk jeles alkotásai közé tartoznak egyes szakrális épületek, melyek országosan elismert építészeink alkotó munkásságának kiemelkedő eredményei.³

A szakralitás értelmezése az ezredfordulón megújulás előtt áll. Nem annyira szellemi értelemben, hiszen lelki oldalról folyamatosságról, hagyományról beszélhetünk. Építészeti vonatkozásaiban azonban zavaros időszakot élünk meg. A profán keveredik a szakrálissal, az építészeti vonatkozások a templomépítészetben a nyitottság, a szekularizáció felé mutatnak.⁴ Előadótermek, csarnokok épülnek a szó legszorosabb értelmében, melyeket szakrális funkcióval használnak. Ugyanakkor a történetiségnek újraéledése erős magyarázatokkal idézgető templomokat hoz létre, az ezredforduló tényleges szellemi-művészeti igényeinek legcsekélyebb figyelembevételével.

A XX. század utolsó évtizedének euforikus lelkesedése lecsillapodott. Nem a szándék vagy az akarat tűnt el, hanem az értékszemlélet változott. Megjelent az igény a ténylegesen átélhető ábrázolására. A valós értékek kibontakoztak, a szakrális értékrendje tapinthatóvá vált.

A felfogható és megérthetőtől a szubjektíven érzékelhetőig elemek sorát tehetnénk vizsgálatunk tárgyává; a befogadó személyes percepciójától az építész vállalt szándékának minőségi megjelenéséig elemezhetnénk az értékeket. Erre azonban nincs szükség. Hiszen nincs szakralitás a lényegi érezhetősége nélkül. S ez erősebb ítélet bármely elemzésnél.

Csak utakat jelölünk meg. Járt utakat, megtalált irányokat, továbbvihető értékeket. A személyes érzékelés szintjéről indulva a

közösség egységéig elemezzük a viszonyulást. Emocionális megközelítés esetében személyes érzékenységből, a szimbolikus rendszerekben pedig a közösséghez való tartozás élményéből adódik a szakralitás.⁵ A megközelítési szándékok ilyen szétválasztása természetesen önkényes, hiszen az „egy” és a „minden” ugyanaz. Mindkét esetben csak akkor válhat szakrálissá az építészeti megnyilvánulás, ha tiszta képletek olvasata a templom. A példák sorában a továbbvihető értékek kapnak kiemelt: az anyag, a szerkesztés és a fény egyéni értelmezése. De az ezredvégi materializáció értékrendjében csendesen tovább élő fogalmak, mint a tradíció, a jel és a lelkeség átírata a redukció igényét hozza fel a mediatizált kultúra vizuális és szellemi telítettségében.

Az anyag sűrűsödése az építészet azon folyamatát értelmezi, melyben visszatérés tapasztalható a tisztán érzékelhetőhöz, az elemi hatásokhoz. A tömör faltestek masszívsága, a falrakás-építés cselekvéssorának csupasz ereje mély képzettársításokat mozgat meg. Az építészeti vonatkozásokban kiemelkedő kortárs magyar templomépítők mély szellemi alapokból indulnak: Sigurd Lewerentz, Hans van der Laan vagy Rudolph Swartz⁶ elementáris épületei nem csak puritánságukkal, hanem a tömör-nehéz falszerkezeteik erejével hatnak, idéznek meg mély, történeti vonatkozásokat. Náluk a történetiséget az ókeresztény bazilikák vagy a középkor szerzetesi és bizantikus hagyományaiban kereshetjük. Török Ferenc, Balázs Mihály és Fejérvy Péter templomainál a szerkesztések finomsága az oltártérnél, a lényegi alapelemnél mindig felerősödik, bázikus hatásúvá sűrűsödik. Kruppa Gábor új katolikus közösségi központjánál pedig a megnyitások kimért aránya a faltestek homogenitását emeli ki. A moduláris téglák kézi rakás folyamatában képlékeny, majd megszilárdul: az építés – fizikai és lelki értelemben is vett – jelhordozójává válik. A szellemi értéket felmutató téglák egyneműsége erőteljesebbé válik Pászár Béla evangélikus templománál, ahol padozat, fal és boltozat nyers téglából készül, utólagos fugázás nélkül. A végre kiteljesedő gyülekezeti központ az újabb épületszárnyak szigorú rendjében a templom erejét hangsúlyozza, újra-magyarázza és egyszerre feloldja.⁷

Ezen tömörségérzéshez letisztult tömegek nyugodt viszonya kapcsolódik. Sajátos folyamat az építészetben a felület plaszticitásának növelése, mely absztrakcióval az építész igyekszik megszüntetni a határoló felület nehézségét. A hajtogatott-felhasított-gyűrt struktúrához nem kapcsolódnak materiális képzetek, ezáltal az érzékelőben eltűnik a tér-határ, csak „személyes tér” van a nagy éteri térben. Balázs Mihály Helyőrségi templomának keleti végfala síkjai-

ban hajtogatott felületté válik, ezáltal a gótikus arányú oromzati falat képzetében leválasztja a bennünk élő templomképről. Az absztrakció hosszabban kifutó folytonosságot ad a tervnek.

A szerkesztések rendje a helyhez kötöttségből indul ki. Az adottságokhoz való alkalmazkodást (telek határvonalai, megközelítési irányok hierarchiájának megfigyelése, sajátos téri viszonyok elemzése) felvállalja az építész és a lényegesnek tartott metodikával összeköti. Török Ferenc és Balázs Mihály konzekvensen ragaszkodik a keletelés hagyományának továbbviteléhez, a szerkesztés hierarchiájában elsődlegessé válik e szándék. Budapest-Lágymányos Magyar szentek templománál ez a használók olvasatában az épület megkerülését eredményezi. A megközelítés úttá válik, a percepció folyamatában érvényesül a felkészülés és a megérkezés, az épület megértése. Fehérgyarmat görög katolikus templománál Balázs Mihály a központos tömeg liturgikus tengelyét keletnek fordítja, majd azt áthatja a telekszituáció irányultságára reagáló bazilikális formával.⁸ Az ortodoxia és a katolicizmus elemi térstruktúráinak összemetsződése teljes szimbolikájával utal az uniált egyház egységére. A kettősség értékeit erősítik fel Fejérdy Péter csepeli görög katolikus templomának szerkesztései is, amikor elliptikusan nyújtott alaprajzi formában határozza meg a templomteret, melyet vertikálisan, középtengelyben bővít magas metszésű nyeregteret. Nagy Tamás Dunaújvárosban bazilikális térformát metsz el az elliptikus alaprajzi befoglaló forma határvonalán, amelynek belső homlokzati metszetén ugyanakkor a protestáns magtár-templomokra tesz utalást. De milyen utalást kíván tenni Szójak Balázs mátrakeresztési katolikus temploma tökéletes elliptikus formájával? A szerkesztés nem pusztán alkalmazástechnika preconcepciók alapokon, hanem a szimbolikus tartalmak közvetítője, a hagyományos értékek ötvözője.

A tradíció szerepe elsődleges olvasatban jelképi rendszerekben kommunikálható, melynek értelmezése külön kifejtést érdemel. A szimbolika szerkesztésekben rejlő építészeti eszköztára nem választható le a középkor hagyományáról. A tradicionalitás ilyen értelemben önkorlátozás, mely a „változások” ellen az eredetinek vélt elemekhez tér vissza, legyen az a keletelés, a fény-szimbolika vagy épp a centralitás téreleménye.⁹

A szerkesztések nemcsak rejtett szimbolikát hordoznak, hanem a közösség összetartozását is erősítik. Míg Török Ferenc, Balázs Mihály és Fejérdy Péter templomainál a funkcióból (görög katolikusok bizantikus hagyománya) következik a központos tér,¹⁰ addig Csete református templomainál az Úrasztal középre kerülésével a közösség centrumát hangsúlyozza a vertikális középtengelyre szervezett épülettömeg. Lengyel István többféle liturgikus térrendszerben megfeleltetett építészeti látásmódja kiemelkedő alkotói tevékenység e megközelítések összetett vonatkozásaiban is. Az együvé tartozás gondolatát nem csak a templomtér szimbolikus formájában érhetjük utol. Nagy Tamás erődszerűen formált templomegyüttese (leginkább Dunaújváros akkor még kietlen területre épült gyülekezeti központja, de Balatonboglár természeti környezet határán létrejött egységes tömege és Gödöllő urbánus környezetbe illesztett katolikus központja is), valamint Pazár Béla békásmegyeri evangélikus központja kerített szigetek. Ekként kíván Lengyel István Széchenyi-kerti református temploma is lehatárolni egy területet maga körül. Az épületek szervezésével, a kerítésfalakkal átmeneti teret képeznek. Védelmet adnak,

a környezet heterogenitását kirekesztik, nyugodtságot generálnak. A gödöllői és a pátyi katolikus templompályázatok különböző tervmegoldásainál más-más hangsúllyal, de felerősödik az udvar előtér szerepe. Krähling János és tervezőtársai tatabányai evangélikus központjánál az egyes épületek nagy udvart fognak közre, tömören összezárnak emelkedő tömegükkel. Ezen hozzárendelt nyitott terek mint exo-narthexek a templomba való belépés előtti felkészülés helyei, és a liturgián megidézett Utolsó Vacsora utáni beszélgetések közvetítő terei. Redukált formában ezt idézi meg Balázs Mihály győri templomtervének vertikálisan nyújtott bejárati pillérsarnoka. A tradíció, a hagyomány újabb felsejlését érzékelhetjük.

A fény szerepének értelmezése igen fontos megközelítésünkben. Az immateriális felerősítése anyagi kontraszt által valósítható meg igazán. A modern építészetté érett korszakában egy sajátos kísérleti irányt fogalmaztak meg: a szerkezeti struktúrákat könnyítették és a határoló felületek tényleges fizikai és gondolati értékét redukálták, annak kiiktatására törekedtek. Ez mégsem vezetett az immateriális konzekvensebb megtapasztalásához. A „lényegit” megjelenítő, anyagtalan fény szerepének egyedüli hangsúlyozása nem adhatja teljességében azt a szakralitást, mely a katakombák hangulatához, a korai középkor misztikumához vagy a gótikus katedrálisok fényáradatának domináns érzetéhez kapcsolódik. A kereszténység fő szimbolikus elemének narratív beemelése az építészeti eszköztárba jogos, a megközelítés helyessége a művészeti ágak többretegű kapcsolatában is bizonyítható. A fény „építőanyagként” való alkalmazása azonban mélyebb társításokat igényel. Nem a szerkezetet-formát-tömeget kell annak szimbolikuságára dekonstruálni, hanem éppen fordított folyamat szükséges: az anyagszerű falon áttörő fény mutatja csak meg valós értékét.

A tömör fal anyagfolytonosság-hiányán beszűrődő fény rajzolatot ad, üzenetet hordoz. A történeti korokban üveggel megfestették, hogy képi információt keltsen életre. Ma ez is az absztrakció irányába mutat. Nagy Tamás Gödöllőn perforált falat képezett, mely nyílásai mint zenei hangjegyek rendeződnek, a régi gregoriánok mintájára. Balázs Mihály pátyi oltárfal-oromzatán a sorokba rendeződő nyílások szisztematikusan és érzékenyen komponáltak. Benczúr a Kékgolyó utcában a sötét-fény ellentétre épít, amikor az oltárasztal mögötti ívesen meghajtott falat 9 figurális üveglablakkal gazdagítja az egyébként árnyékba burkolódzó főhajó szakrális végpontjának dramatikus kiemelése érdekében.

A direkt szimbolika gyakorlati megvalósulásai közvetlen identifikáló erővel rendelkeznek. Nemegyszer hallható az építő gyülekezetek részéről az a mélyen gyökerező igény, mellyel a templom megjelenését még ma is a toronnyal egyeztetik. Torony nélkül nincs templom?

A jelszerűség el nem hagyható attribútumára még ma is szükség van, amikor a képi információk oly erős áramlata meghatározza vizuális tájékozódásunkat? Vagy ez egyfajta ellenkezés az uniformizált építészeti jelképtár egyszerűsítése ellen? Kimért nagyvonalúságról tesz tanúbizonyságot Fejérdy is, amikor csepeli templománál az egységes szerkesztési alapelv logikájában tömegszerű harangfalat képez, vagy Benárd Aurél nyíregyházi templomtervével, amikor Szontagh Pál borsodnádasdi evangélikus templomának¹¹ hagyatékán továbbhaladva egy ősből tradíciót citál. Lehet-e a torony kérdése metszéspont a megközelítések sokoldalúságában? Vagy a szükségesség meghozhatja ennek átíratát is? Csak a hagyományos torony múltidéző átíratára fo-

gadtatható el egy közösséggel, mint Basa Péter budakeszi református templománál, vagy Lengyel István és Kruppa Gábor templomtömegtől eltérő konstrukcióval kezelt vertikális elemei jelentik a határt, szinte additíven értelmezve, átfogalmazva a torony materiális erejét. Gazdag alkotói munkássága során Benczúr is csak a Kékgolyó utcában tud eltávolodni a hagyományos toronyformától, és idéz meg itáliai hagyományokból építkező konstruktív jelelemet. Encs esetében pedig Simon Viktóriával valóban mai megfogalmazásra lelnek a torony kialakításában, ahogy Csomay pásztói és Nagy Tamás balatonboglári harangtornya is a redukció eszközeivel csakis a fő fogalmi elemekre koncentrál a „ház” formálásszemléletének továbbvitelében.

A **torony** kérdése láthatóan összeér a stílárís megfogalmazásokkal. Mi lehet a torony jelképi meghatározása? Hiszen történetileg a harangtorony hatalmi-reprezentációs (messziről jól látható, az építő közösség erejét megmutató elem) és funkcionális (a messzire hallatszó harangozás hívó szava és üzenete a szent cselekmények menetéről) kapcsolódásokkal bír. Elvárható-e az építő közösségeket jellemzően meghatározó idősebb nemzedékektől az elvonatkoztatás az általános képi kultúrájukba szervesen beivódott templomképtől: „ha templom, legyen tornya”. Hiszen szakrális épületeink nagy számát kitevő emlékkállományunk a barokk „típustervek” megfogalmazásán tovább élő historikus hagyomány középtornyos nyugati homlokzatával reprezentál. A korstílus jellemző követésében pedig olyan klasszikus architekturális díszítést alkalmaz, mely a „ma építészettét” messzemenően negligálja. De felmerülhet-e a korstílus kérdése olyan területeken, ahol a kereszténység csak a XX. század második felében erősödik meg? A Távol-Keleten a modernizmus hagyományaihoz ragaszkodnak, melyből azonban jóval egyszerűbb az átmenet a kortárs megjelenésbe.¹² Talán nincs elég erős hagyománya a modern építészetnek Magyarországon: elmondhatjuk Árkayék, Rimanóczy, Weichinger vagy Szontagh templomait látva? Bizonyíthatóan tradicionálisabb alapokból építkeznek ők is, de „formakincsük” messzemenően kortárs volt. Megfogalmazásunkban értelmezhetjük Makovecz templomait is építészeti útkeresésnek a magyar szakrális építészetben belül, hiszen hagyományalapjait tekintve nemcsak díszítőmotívumaiban, hanem térképzésében és szimbolikus tartalmaiban is ős-eredetben keresi az identifikációt. Siófok, Paks antropomorf idézetein tovább lépve sajátos világ tárul fel Kolozsvár és Százhalombatta boglya-halom-kupola formáinál, melyek összecsengenek Csete konstruktív átiratú épületeivel. A kortárs építészet helyhez (genius loci) kötődő értelmezésében érdekes összevetni Finta és Makovecz egymástól nem is olyan messze lévő templomait – milyen adekvát válaszokat kaphatunk a stílárís felhangok mögött.

A **redukció** értékrendje konzekvensen következik a vizuális reprezentációból. Leszakítható-e a kortárs templomok formaképzéséről kialakított igény a kultúránkat dömpingszerűen lehengerlő „díszítettség” fogalmáról? A formai gazdagság és architekturális tagoltság jól kommunikálható stratégia a tervezési folyamatban korunk vizuális értékrendjében, és ekként a gyülekezetek meghatározó részében igény is e megközelítés. Kimért egyensúlyt teremtő alkotások e téren is léteznek, azonban a kiemelkedő építészeti alkotások egy a határozott csendességre törekvő igény és karakteres építészeti látásmód alapján valósulhatnak meg. A ciszter hagyományok megidézése él a szegedi piarista gimnázium templomának Golda János narratívájában

megjelenő, egyszerűsége törekvő terében. A pannonthalmi bencések ugyanezen Szent Bernát-i alapokat hangsúlyozzák átalakítási (letisztítási) szándékuk¹³ eszmei megfogalmazásában, ami már-már tovább megy a bencés hagyományoknál, és a bencéseket megújító ciszterek 12. századi puritanizmusban megtalált maximáját képviseli inkább. A kálvini útmutatás jellemzi Lengyel István református tereit, de ugyanezen útmutatás él Kálmán Ernő gyülekezeti tereiben is. Gereben Péter szászbereki katolikus temploma geometriai játékokkal helyettesíti „dísztelenségét”, Kocsis József Szentendrén az anyagok textúrájával és a színek dinamikájával szép összhangzatban telíti a tereket. Azonban a lutheri pietizmussal Krähling János már történeti formát idéz kapuzatával és Benczúr is a Kékgolyó utcai főhajó íves fatartóival. Az egyszerűséget érdemként kezelő épületek egyelőre periférikusak a köznapi értékelésekben. A 20. század szellemi megújulási mozgalmához kötődő puritanizmus még nem képviseltetik számos példával. Sajtos Gábor ferences tanyájának közösségi pajtája nem kíván több lenni befogadó térről, értéke éppen ebben rejlik. Pazár Béla békásmegyeri együttese egy erős építetői (gyülekezetvezetői) akarat és a tiszta értékrend mentén szikáran végigvitt építészeti szándék együttállásával emelkedik ki. Kruppa Gábor kompakt gyülekezeti együttese pedig a Rudolf Schwarzhoz köthető szellemi alapok összecsengésével került jól értelmezett környezetbe.

A **közösségteremtő** gondolat a gyülekezeti központok létrejötté felé mutat, mely az ezredfordulón újra a többfunkciós épületegyüttesek létrejöttét helyezi előtérbe. A protestáns hagyományokhoz visszavezethető gyakorlat¹⁴ azonban a katolikusoknál sem ismeretlen: a 20. század liturgikus és szellemi megújulási mozgalmi a közösségeszményt vették a térformálás lényegi alapjává. Ehhez nyúl vissza Kruppa Gábor is, amikor a téri szituációjában szintekben egymástól eltelve, de e közösségi központ kifejlődésének téri lehetőségeit adja meg. Miként rangjában hierarchikusan Nagy Tamás gödöllői együttese is, ahol a templom domináns tömegét alacsonyabb szárnyakkal egészíti ki: a lelkészi hivatal és a közösségi ház keretezi a templomhoz felvezető udvart. Az evangélikus gyülekezeti központok pedig még kompakt elrendezésben sem mondanak le a szervező erőről: a szentendrei gyülekezet templomába történő belépés arról a kis félátrium-udvarról nyílik, melyre a lelkészlakás nappalija is néz. A gyülekezetvezető pap saját életével is mintát ad. Azonban az egyén szerepe sem rendelődik a közösség szemlélet szellemi értéke alá: a differenciált térstruktúrák segítik a kisebb csoportok meghitt térhasználatát. A fő templomtérhez kapcsolódóan kontrollált belmagasságú gyülekezeti terek csatlakozhatnak, melyek családias légkörű összefüggésekre is alkalmasak, ugyanakkor nagyobb tömegeket vonzó liturgikus események alkalomával a fő térrel összennyitva számottevően kiterjesztik annak téri dimenzióit. Hogy az individuumra levezetett tereket ma nem találjuk a templomokban, hogy a magánáhitat kápolnáin elmaradtak, annak célszerűsége a komplex téri használatok sokrétű megfeleltetésében keresendő. Az egykoron jellemzően katolikus templomokban található kis kápolnák a II. Vatikáni Zsinat liturgikus megújulásával a „nyitottság” eszméjének megfelelően megszűnő téri igények ma már.

A példák alapján egy erős tendencia figyelhető meg a kortárs magyar templomépítészetben. A kiemelt elemek egyes tervekben nagyobb hangsúlyt kapnak, változó a kapcsolatok közvetlensége is. A legtöbb templomtervben megfigyelhető szándék, a megtalálni kívánt egyensúly keresése sokrétű elemek gazdag alkalmazásával talán job-

ban megfelel az évszázadok alatt rögzült, szakralitáshoz kapcsolódó vizuális kultúrához. Azonban e történetileg visszautaló magatartás csak időleges restauráció, mely nem vet számot (nem akar számot vetni) önnön változó létével. A mai kor emberének szakrális tere választ kell, hogy adjon sajátos helyzetére: a profanizált világon belül megjelölt útra. Ekként csak a tisztuló képletek és alapjaiban megértett hagyomány kortárs átirata lehet előremutató. Hogy megfogalmazhassa a lényegit.

„Nem tudjátok, hogy Isten temploma vagytok, s az Isten Lelke lakik bennetek?” (2Kor 6.16)

Referenciaszövegek

www.szakralis.hu

Krähling János – Vukoszávlyev Zorán (szerk.): *Új evangélikus templomok*. Luther Kiadó, Budapest, 2008.

Katona Vilmos – Vukoszávlyev Zorán: *Intuitív tradíció. Gondolatok Peter Zumthor, Sigurd Lewerentz és Hans van der Laan építészetéről*. In: *Utóirat – Post Scriptum*. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete, 2009/2.

Katona Vilmos – Vukoszávlyev Zorán: *A fehér püspök. Alexandros Tombazis fatimai Szentháromság-templomáról*. Alaprajz, 2008/6. 34–37.

Hagyomány a kortárs szakrális építészetben. In: *Utóirat – Post Scriptum*. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete, 2008/6. 17–20.

Építés ég és föld között. Bruder Klaus-kápolna, Wachendorf, Németország. Régi-új Magyar Építőművészet, 2008/5. 31–34.

Katona Vilmos – Vukoszávlyev Zorán: *Középen az ég alatt. Peter Zumthor wachendorfi Bruder Klaus-kápolnijáról*. Alaprajz, 2008/7. 20–23.

A fehér csend teljessége. Nový Dvůr trappista monostor, Dobrá Voda, Csehország. Alaprajz, 2007/5. 32–35.

Patak partján. Szentendre, evangélikus gyülekezeti központ. Alaprajz, 2005/2. 28–31.

Egy a mindenség. Kortárs kápolnák az ezredfordulón. Octogon, 2004/2. 48–51.

Térbeli síkok. Kápolna Valleacerónban, Spanyolország. Alaprajz, 2004/5. 22–25.

Az idézet redukciója. Zsinagóga és közösségi ház, Drezda, Németország. Octogon, 2004/2. 35–37.

Ház a házak között. Budaörs, evangélikus templom. Alaprajz, 2004/2. 26–29. *Alfától ómegáig*. In: *Utóirat – Post Scriptum*. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete, 2003/6. 14.

Tiszta képletek. In: *Utóirat – Post Scriptum*. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete, 2003/6. 3–5.

Végtelen kékség. St. Mary of the Angels római katolikus kápolna, Rotterdam. Alaprajz, 2003/5. 24–27.

Lírai minimalizmus. Locherboden, éjjeli zárándokkápolna. Alaprajz, 2000/4. 30–34.

Görög katolikus templom, Fehérgyarmat. Új Magyar Építőművészet, 2000/1. 20–23.

Kicsi szakrális – kápolnák az ezredfordulón. Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, Budapest, é. n. (2004) 110–114.

Templomépítészet Magyarországon az ezredfordulón. Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, Budapest, é. n. (2003) 113–117.¹⁵

- 1 Az újraolvasás igényével – öt év távlatában – már teljesebb kép bontakozik ki a mintegy két évtizedet átfogó korszak zárásaként. Utalásként lásd: Vukoszávlyev Zorán: *Tiszta képletek*. In: *Utóirat – Post Scriptum*. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete, 2003/6. 3–5.
- 2 A szakrális építészet „épülettípusa” iránti érdeklődés építészeti rendszerező alapjait Guzsik Tamás tette le a Budapesti Műszaki Egyetem Építésmérnöki Karán indított kurzusával az 1980-as években. A templomépítészetet a funkció, a liturgia elemzése felől közelítette meg, egyedülálló törekvésével hidat képezve a teológia szellemi és az építészet materiális jellege között – az előadás-sorozat építészgenerációk látásmódját határozza meg. Lásd: Guzsik Tamás: *Szakrális építészeti terek funkcióelemzése I–III*. Budapest, BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet, 1988.
- 3 A kortárs magyar szakrális építészet elindulására és kiteljesedésére az építészeti szaklapok fokozatosan reagáltak, a számosságból építészeti értékeik alapján kiemelkedő alkotások kapcsán a témát átfogó publicisztikák is születtek, melyek már a korszellem vonatkozásában fogalom-meghatározásokkal is bírtak. Lásd többek közt: Wesselényi-Garay Andor: *Szent és profán. A Kékgolyó utcai evangélikus gyülekezeti templom*. Alaprajz, 2001/5. 16–21. A magyar anyag gazdagodásával a külföldi példák ismertetése (párhuzamként vagy épp útmutatásként) is elindult. Lásd többek között: Vukoszávlyev Zorán: *Lírai minimalizmus. Locherboden, éjjeli zárándokkápolna*. Alaprajz, 2000/4. 30–34. Az első összefoglaló igényű különszám pedig az ezredfordulóhoz köthető: a Régi-új Magyar Építőművészet 2000/1., majd 2003/6. száma hozott több példát is, illetve melléklete (*Utóirat – Post Scriptum*) szellemi téren fogalmi rendszerek értelmezésébe bocsátkozott.
- 4 Még ma is aktuálisak Eliade 1957-es áttekintő munkájának kiténtései. Mircea Eliade: *A szent és a profán: a vallási lényegről*. Európa, Budapest, 1999.
- 5 Frédéric Debuyst: *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Bencés Kiadó, Pannonhalm, 2005.
- 6 Katona Vilmos – Vukoszávlyev Zorán: *Intuitív tradíció. Gondolatok Peter Zumthor, Sigurd Lewerentz és Hans van der Laan építészetéről*. In: *Utóirat – Post Scriptum*. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete. 2009/2.
- 7 Oldás és kötés gondolatai jelennek meg: Szabó Levente: *Az épületek szép hallgatása*. Alaprajz 2009/1. 10–15.
- 8 Kazincbarcikai templománál még összetettebb a rendszer, mert két bejáratral oldja meg a panellakótelep és az átellenes oldalon található családi házas övezet felőli megközelíthetőséget.
- 9 „A templom egy »előadóterem«. Ahogyan Leonardo egy »humanista centrális térarchitektúráról« beszél, úgy teremti meg Kálvin a feltételét »egy szigorú funkcionalista centrális templomformának«” – összegezi a szellemi hagyatékot Lőrincz. A teatro da predicare gondolatára építi fel a közösségi tér centralitásának funkcionális igazolását az igeszóra épülő református szakrális terek ideális kiépítésében. Lásd: Lőrincz Zoltán: *„Ne hagyjátok a templomot”*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2000. 25.
- 10 A korai századoktól élő centrális térformában az ortodoxiára történő utalás él tovább. Az V. században kialakult történeti minta eredetileg is egy vertikális tengelyre fűzte fel a térszervezést, azonban hagyományosan a keleti oldalon elhelyezett apszissal gyakorlatilag tengelyes-longitudinális térhasználattal bírt: tehát az oltártér sohasem volt középben.

- 11 A magyarországi evangélikustemplom-építészet kutatója, Krähling János a történeti alapokból, azok liturgikus és gyülekezeti történelmi hagyományaiból a folytonosság és megújulás gondolatán összegezve emeli ki Szontagh Pál és Lux Kálmán templomépítő tevékenységét. Lásd: Krähling János: *A 20. századi magyarországi evangélikustemplom-építészet a rendszerváltozásig*. In: Krähling János – Vukoszávlyev Zorán (szerk.): *Új evangélikus templomok*. Luther Kiadó, Budapest, 2008. 21–28.
- 12 Az uniformizmus értékrendje helyett a helyi értékek alkalmazására helyeznek jelentős hangsúlyt a modern építészetet alapul vevő templom-építők Indonéziában. A II. Vatikáni Zsinat szellemében a helyi anyagok és építéstechnológiák jelennek meg a szerkezetépítésben, a díszítések és képzőművészeti alkotások a lokális kultúrából merítenek. Egy esettanulmány alapján részletes elemzést ad: Kusbiantoro, Krismanto: *The role of design to enhance the community involvement in conserving YB. Mangunwijaya's church architectures* (Case study: Church of St. Mary's Assumption, Klaten, Central Jawa – Indonesia). In: „*Conservation and management of sacred places*”, *Conference documents, Icomos Thailand International Conference 2008*. Bangkok, Icomos Thailand, 2009.
- 13 *Tér a térben*. Alaprajz. 2007/4. 16–19.
- 14 A keresztény szakrális tér strukturált térhasználatát, egy lehetséges megoldást elemez több szempontból az evangélikus egyház kortárs templomainak funkcionális értékelésében: Krähling János: *Gyülekezeti központok a XX. század szakrális építészetében*. Építés–Építészettudomány 36. (2008/1–2.) 119–127.

Clearer Formulas

Contemporary Sacred Architecture in Hungary¹

"Now all is one. Together.
Amalgamated.
The model of the Universe,
the church stands."

János Pilinszky

János Pilinszky's lines refer to a complex human experience which is realized in the understanding of immaterial spiritual facts in the reality of the materialized works of an idea.

The collected display of our sacred buildings of the millennium is an objective reading of such emotions which has not been possible in Hungary for a long time (first for political reasons, and then in lack of scientific-propagational capacities). On the other hand, the numerous descriptions of our other "public buildings" are well illustrated by the professional writings about the churches from the users' point of view.² Some sacred buildings which are the outstanding achievements of our renown architects belong to the remarkable works of contemporary Hungarian architecture.³

The interpretation of **sacredness** has been just about to renew around the millennium. Not so much in an intellectual sense since we can talk about continuity and tradition from a spiritual point of view but in terms of its connection to architecture we are witnessing a troubled time. The profane is mixed with the sacred, and the architectural aspects of church-building show towards openness and secularization.⁴ Literally lecture theatres and halls are being built used with a sacred function. At the same time, the renewal of historicism generates churches with a strong sense of citationality with no regard to the actual intellectual and artistic demands of the millennium.

The euphoric enthusiasm of the last decade of the twentieth century subsided. Not because the intention or the will disappeared but because the value system changed. There is a new demand for the representation of what can really be experienced. Real values came into the forefront and the value system of the sacred became tactile.

We might study a number of elements from the intelligible and understandable to the subjectively perceptible or we might analyse the values from the personal perception of the recipient to the qualitative manifestation of the architect's deliberate intention. But there is no need for this because there is no sacredness without the per-

ceptibility of the essential. And this is a stronger judgement than any analysis.

We are just marking tracks. Beaten tracks, found directions, values to be carried on. Starting from the level of personal perception we are analysing the attitude up to the unity of the community. In the case of emotional approach sacredness derives from personal sensibility whereas in the symbolic systems it results from the experience of belonging to the community.⁵ Of course, the separation of the approaching intentions is arbitrary since the "one" and the "all" are the same. In both cases, architectural manifestation can become sacred only if the church is the reading of clear formulas. Among the examples emphasis will be put on those values that can be carried on: the individual interpretation of the material, the structure and the light. However, the transcription of the terms silently living on in the materialized value system of the millennium such as tradition, sign and spirituality generates the need of reduction in the visual and intellectual fullness of mediatized culture.

The thickening of the **material** interprets that architectural process in which there is a return to the clearly perceptible, to the natural influences. The massiveness of solid walls and the sheer force of the set of actions of wall-building induce deep associations. The architecturally outstanding contemporary Hungarian architects have started from deep intellectual foundations: the impressive buildings of Sigurd Lewerentz, Hans van der Laas or Rudolph Schwartz⁶ exert an influence and evoke deep historical aspects not only with their puritanism but also with the power of their solid-heavy wall structures—where we can look for historicism in the monastic and Byzantine traditions of the Old Christian basilicas and the Middle Ages. In the churches of Ferenc Török, Mihály Balázs and Péter Fejérdy the fineness of design always gets intensified in the altar space, the essential basic element. In Gábor Kruppa's new Catholic community centre the measured proportion of the openings emphasizes the homogeneity of the walls. During manual building the modular brick is malleable and then gets solid: it becomes the signifier of the construction both in a physical and in a spiritual sense. The homogeneity of the brick of intellectual value becomes more powerful in Béla Pazár's Lutheran church where the floor, the walls and the vaulting were made of raw brick without subsequent pointing. In the strict order of the new wings the finally extended congregational centre emphasizes, reinterprets and, at the same time, dissolves the power of the church.⁷

To this feeling of solidity is linked the quiet relationship of cleared masses. A special process in architecture is the increasing of the plasticity of the surface because with this abstraction the architect tries to eliminate the clumsiness of the surrounding surface. There are no material images attached to the folded-slit-crinkled structure whereby the space-border disappears for the perceiver and there remains only a "personal space" in the large ethereal space. The eastern end-wall of Mihály Balázs's garrison church becomes a surface folded in its planes whereby, imaginatively, he separates the Gothic-proportioned front wall from our image of a church living in us. Abstraction gives the design a longer continuity.

The **design** process starts from the fact of the location. The architect accepts the adoption to the given features (borderlines of the lot, study of the hierarchy of approaching directions, analysis of special spatial circumstances) and then binds it with the method s/he finds essential. Ferenc Török and Mihály Balázs are consistent in continuing the tradition of 'facing east', this purpose becomes primary in the hierarchy of the design. In the case of the Hungarian Saints' Church in Budapest-Lágymányos it results in the fact that the users have to go around the building. The approach becomes a track with the perception being the stage of preparation and the arrival the understanding of the building. In the case of the Greek Catholic Church in Fehérgyarmat Mihály Balázs turns the liturgical axis of the centralized mass toward east and completes it with the basilical form responding to the orientation of the lot.⁸ The overlapping of the elemental spatial structures of Orthodoxy and Catholicism refers to the unity of the Uniate Church with its full symbolism. The values of duality are strengthened by the designs of Péter Fejérdy's Greek Catholic Church in Csepel where he has defined the church space in the form of an elliptically elongated floor plan which has been vertically and centrally expanded with a high saddle-roof. In Dunaújváros Tamás Nagy has cut a basilical space form along the boundary line of the elliptical floor plan whereas at the cross-section of the interior front he has made a reference to the Protestant barn-churches. But what reference is intended by the perfectly elliptical form of Balázs Szóják's Catholic Church in Mátrakeresztes? Design is not simply a technical method on the basis of preconceptions but it is also the mediator of symbolic contents and a mixer of traditional values.

In primary reading, the role of **tradition** can be communicated in symbolic systems whose interpretation deserves separate discussion. The architectural arsenal of symbolism in design cannot be separated from the medieval traditions. In this sense, traditionality is self-limitation whereby against the "changes" the architect returns to the elements thought to be original such as facing east, light symbolism or the spatial experience of centrality.⁹

Designs carry not only hidden symbols but they also strengthen the connection of the community. While in the churches of Ferenc Török, Mihály Balázs and Péter Fejérdy the centralized space derives from function (Byzantine tradition of the Greek Catholics),¹⁰ in Csete's Reformed churches the building mass placed on the vertical axle with the Lord's table in the middle emphasizes the centrality of the community. István Lengyel's architectural attitude adjusted to several liturgical spaces is an outstanding artistic activity even in the complex aspects of these approaches. The idea of belonging together can

be felt not only the symbolic form of the church space. Tamás Nagy's fortress-like church complexes (mainly the congregational centre built in a then desolate area in Dunaújváros but also the one on the border of the natural environment of Balatonboglár and the Catholic centre fitted into the urban surroundings of Gödöllő) as well as Béla Pazár's Lutheran centre in Békásmegyer are all enclosed islands. István Lengyel's Reformed church in Széchenyi-kert intends to mark off an area around itself in the same way. The fencing walls form a temporary space. They provide protection, exclude the heterogeneity of the environment and generate calmness. In the designs of the Catholic churches of Gödöllő and Páty the role of the yard as a foreground becomes emphatic—to different degrees. In the case of the Lutheran centre in Tatabánya designed by János Krähling and his collaborators the individual sections of the building complex embrace a big yard and enclose it with their rising mass. These added open spaces as exonarthexes are places of preparation before entering the church and the mediating spaces of the conversations after the Last Supper evoked in the liturgy. Though in a reduced form but the same is evoked by the vertically elongated pillared entrance hall of Mihály Balázs's design of the church in Győr. We can feel a new rebirth of tradition here.

The understanding of the role of **light** is very important in our discussion. The strengthening of the immaterial can be really achieved through a material contrast. In the mature period of modern architecture a special experimental trend was defined: the structural elements were made easier and the actual physical and intellectual value of the bordering surfaces was reduced with the intention of eliminating it. This, however, did not lead to a more consequential experience of the immaterial. The sole emphasis of the immaterial light manifesting the "essential" cannot fully provide the sacredness that can be connected to the atmosphere of the catacombs, the early medieval mysticism or the dominant feeling of the flood of light in the Gothic cathedrals. The narrative inclusion of the main symbolic element of Christianity in the arsenal of architecture is justified and its correctness can be proved in the multilayered connections of the artistic branches as well. The use of light as "building material", however, needs deeper associations. It is not the structure-form-mass to be deconstructed into its symbolic nature but quite the contrary: only the light breaking through the material-like wall can show its real value.

The light coming through the break in the continuity of the material of the solid wall creates a shape and carries a message. In the historical times they used stained glass to revive the visual image. Today it also shows in the direction of abstraction. In Gödöllő, Tamás Nagy formed a perforated wall whose openings are arranged as musical notes following the pattern of the old Gregorian chant. In Páty, the openings arranged in rows in the altar-wall front of Mihály Balázs's church are systematically and finely composed. In Kékgyólyó Street Benczúr relies on the contrast of darkness and light when he applies nine glass windows to enrich the arched wall behind the altar-table in order to dramatically emphasize the sacred end-point of the otherwise shadowed aisle.

The practical solutions of direct symbolism have a direct identifying power. It is still frequently heard that the congregations commissioning the construction of a church require a tower to identify the church. Is there no church without a tower? Do we still need the unavoidable

attribute of **signification** today when our visual orientation is determined by the strong wave of visual information? Or is it a kind of protest against the simplification of the uniformed architectural imagery? Fejérdy bears witness to reserved broadness when in his Csepel church he forms a mass-like bell-tower corresponding to the logic of the unified design just as Aurél Benárd in his church in Nyíregyháza where he cited an ancient tradition following the heritage of Pál Szontagh's Lutheran church in Borsodnádásd.¹¹ Can the question of the tower be an intersection in the variety of approaches? Or can it be rewritten by necessity? It is only the past-evoking transcription of the traditional tower that one can make a community to accept as in the case of Péter Basa's Reformed church in Budakeszi, or the limit may be the vertical elements constructed differently from the church-mass by István Lengyel and Gábor Kruppa thereby rewriting the material power of the tower, almost as an extra addition. During his rich creative career it is only the church in Kékgolyó Street where Benczúr could deviate from the traditional form of the tower evoking a constructive sign element deriving from the Italian traditions. In the case of Encs Viktória Simon's formation of the tower is really up-to-date similarly to Csomay's bell-tower in Pásztó and that of Tamás Nagy in Balatonboglár which use the means of reduction to concentrate on the main conceptual elements in continuing the idea of "house" formation.

The issue of the **tower** is connected to the questions of style. What can be the symbolic definition of the tower? Historically, the bell-tower had the role of power and representation (visible from a distance, showing the power of the building community) as well as functional purposes (the calling voice and message of the ringing of the bells concerning sacred events heard from a distance). Can we expect the older generation dominating the building communities to abstract from the image of the church deeply inserted in their general visual culture: "if it is a church, it should have a tower". As a matter of fact, our memory of the majority of our sacred buildings is represented by the historical tradition of the western frontispiece with a central tower carried on from the Baroque "standard designs". In following the given period style, such classic architectural ornamentations can be applied which fully ignore "today's architecture". Can we, however, talk about period styles at places where Christianity strengthened only in the second half of the twentieth century? In the Far East there is a tendency to stick to the traditions of modernism from where transition to the contemporary is simpler.¹² Does not modern architecture have a strong tradition in Hungary: can we say it does seeing the churches of the Árkays, Rimanóczy, Weichinger or Szontagh? It can be proved that they also started from more traditional bases but their "expressions of form" were by far contemporary. In our discourse we can interpret Makovecz's churches as searches for architectural trends within Hungarian sacred architecture since considering their bases of traditions they are searching for an identification of the ancient origins not only in their motifs of ornamentation but also in space formation and symbolic contents. Going on from the anthropomorphic citations of the churches of Siófok and Paks, we can see a unique world in the stack-heap-dome forms of the churches in Koložsvár (Cluj-Napoca) and Százhalombatta which are in harmony with Csete's buildings of constructive transcription. Concerning the fact that contemporary architecture is bound to the place (*genius loci*), it is interesting to compare

the churches of Makovecz and Finta being not far from each other: what kind of responses can be found behind the stylistic solutions.

Our analysis consistently leads from visual representation to the value system of **reduction**. Is it possible to separate the demand for the special formation of contemporary churches from the concept of "ornamentation" overwhelming our culture? Formal richness and architectural articulation are a design strategy which can be well communicated in the value system of our age, and therefore this attitude is a demand in the majority of the congregations. Here there are also churches creating a reserved balance but the outstanding architectural works can be realized only on the basis of a marked architectural attitude with a demand for definite calmness. The simple space appearing in the narrative of János Golda's Piarist Secondary School Church in Szeged cites Cistercian traditions. The Benedictines of Pannonhalma emphasize the same foundations of Saint Bernard in their concept of reconstructional (purifying) intention which seems to be going beyond Benedictine traditions and they rather represent the maxim found in the twelfth-century puritanism of the Cistercians renewing the Benedictine order. Calvin's instructions characterize István Lengyel's Reformed spaces but the same instructions live on in Ernő Kálmán's congregational spaces as well. Péter Gereben's Catholic Church in Szászberék replaces its "lack of ornamentation" with geometric tricks while in Szentendre József Kocsis fills the spaces with the textures of the materials and the dynamics of the colours in fine harmony. On the other hand, János Krähling cites a historical form with Luther's piety just as Benczúr with the arched wooden frames of the main aisle in Kékgolyó Street. Buildings treating simplicity as a value are so far peripheral in everyday assessments. The puritanism related to the intellectual revival movements of the twentieth century is not represented by many examples. Gábor Sajtos's community barn of the Franciscan farm wants to be no more than a reception space and this is its real value. Béla Pazár's complex in Békásmegyer stands out as the result of the architect's intention combining the strong will of the builder (leader of the congregation) and pure values. Furthermore, Gábor Kruppa's compact congregational complex created a proper environment with its harmony with the spiritual bases related to Rudolf Schwarz.

The idea of **community-building** shows towards the establishment of congregational centres which, at the millennium, prefers again the foundation of multifunctional building complexes. The practice that can be traced back to Protestant traditions is not unknown for Catholics either: the liturgical and spiritual revival movements of the twentieth century put the community ideal as the essential basis of space formation.¹³ An example for this is Gábor Kruppa who provides the spatial possibilities of the development of the community centre though with the space levels being shifted from one another. The same is realized in a hierarchical way in Tamás Nagy's Gödöllő complex where the dominating mass of the church is complemented with lower wings: the parson's office and the community house frame the yard leading up to the church. The Lutheran congregational centres do not give up this organizing power even in a compact arrangement: the church of the Szentendre congregation can be accessed from the half-atrium yard which the sitting-room of the parsonage overlooks. The parson of the congregation sets an example to the others. However,

the role of **the individual** is never subjugated to the spiritual value of the ideal of the community: the different spatial structures help the smaller groups in using an intimate space. Next to the main aisle there may be congregational spaces of controlled interior height which are suitable for familiar gatherings but in case of liturgical events attracting larger masses of people they may be connected to the main space extending its spatial dimensions significantly. The fact that there are no spaces for the individual and that the chapels for private devotion have been missing can be explained by the deliberate purpose of using the complex spaces in a multifunctional way. The small chapels to be found mostly in Catholic churches seem to be a disappearing demand in the spirit of "openness" generated by the liturgical renewal of the Second Vatican Council.

On the basis of the above examples there is a dominating tendency in contemporary Hungarian architecture.

The emphatic elements become more dominating in certain designs and the immediacy of the relationships also varies. The intention discernible in the majority of church designs, i.e. the search for a desired balance by means of a broad application of manifold elements perhaps better corresponds to the visual culture connected to sacredness firmly imbedded in this form during the past centuries. Nevertheless, this behaviour referring back to history is only a temporary restauration which does not or does not want to reckon with its own changing existence. The sacred space of the man of our age has to respond to his/her special place: the road marked in the profaned world. This way, only clear formulas and the contemporary transcription of the basically understood tradition can foreshadow progress.

To formulate the essential.

"You know that you are God's sanctuary and that God's Spirit lives in you, don't you?" 2Cor 3.16

Works Cited:

- A fehér csend teljessége. Nový Dvůr trappista monostor, Dobrá Voda, Csehország. *Alaprajz* (2007/5) 32–35.
- Alfától ómegáig. *Utóirat – Post Scriptum. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete* (2003/6) 14.
- Az idézet redukciója. Zsinagóga és közösségi ház, Drezda, Németország. *Octogon* (2004/2) 35–37.
- Egy a mindenség. Kortárs kápolnák az ezredfordulón. *Octogon* (2004/2) 48–51.
- Építés ég és föld között. Bruder Klaus-kápolna, Wachendorf, Németország. *Régi-új Magyar Építőművészet* (2008/5) 31–34.
- Görög katolikus templom, Fehérgyarmat. *Új Magyar Építőművészet* (2000/1.) 20–23.
- Hagyomány a kortárs szakrális építészetben. *Utóirat – Post Scriptum. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete* (2008/6) 17–20.
- Ház a házak között. Budaörs, evangélikus templom. *Alaprajz* (2004/2.) 26–29.
- Kicsi szakrális kápolnák az ezredfordulón. *Pro Scientia Érmesek, Pro Scientia Aranyérmesek VII. Konferenciája, Gödöllő, 2004.* Budapest, Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, é. n. 110–114.
- Lírai minimalizmus. Locherboden, éjjeli zárándokkápolna. *Alaprajz* (2000/4) 30–34.

- Patak partján. Szentendre, evangélikus gyülekezeti központ. *Alaprajz* (2005/2) 28–31.
- Templomépítészet Magyarországon az ezredfordulón. *Pro Scientia Érmesek, Pro Scientia Aranyérmesek VI. Konferenciája, Miskolc, 2003.* Budapest: Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, é. n. 113–117.
- Térbeli síkok. Kápolna Valleacerónban, Spanyolország. *Alaprajz* (2004/5) 22–25.
- Tiszta képletek. *Utóirat – Post Scriptum. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete* (2003/6) 3–5.
- Végtelen kékség. St. Mary of the Angels római katolikus kápolna, Rotterdam. *Alaprajz* (2003/5) 24–27.
- Vilmos Katona and Zorán Vukoszávlyev: A fehér püspök. Alexandros Tombazis fatimai Szentháromság-templomáról. *Alaprajz* (2008/6) 34–37.
- Vilmos Katona and Zorán Vukoszávlyev: Intuitív tradíció. Gondolatok Peter Zumthor, Sigurd Lewerentz és Hans van der Laan építészetéről. *Utóirat – Post Scriptum. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete.* 2009/2.
- Vilmos Katona and Zorán Vukoszávlyev: Középen az ég alatt. Peter Zumthor wachendorfi Bruder Klaus-kápolnájáról. *Alaprajz* (2008/7) 20–23.
- János Krähling and Zorán Vukoszávlyev (eds.): *Új evangélikus templomok.* Luther Kiadó, Budapest, 2008.
- www.szakralis.hu

- 1 After five years, with the demand of re-reading, a more complete picture is unfolding as a closing of a period of nearly two decades. See Zorán Vukoszávlyev: Tiszta képletek. *Utóirat – Post Scriptum. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete*, 2003/6., 3–5.
- 2 The architecturally systematizing foundations of the interest in the "building type" of sacred architecture were laid down by Tamás Guzsik's course at the Faculty of Architecture, Technical University of Budapest in the 1980s. He approached church architecture from the point of view of function, the analysis of the liturgy. This unique approach created a bridge between the spiritual nature of theology and the material features of architecture. His lectures have determined the views of generations of architects. See Tamás Guzsik: *Szakraális építészeti terek funkcióelemzése I–III.* BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet, Budapest, 1988.
- 3 The beginning and development of contemporary Hungarian sacred architecture was gradually responded to by the architectural journals and connected to some outstanding works there were a few summary articles discussing the topic in a wider context and even offering definitions of terms according to the spirit of the times. See among others: Andor Wesselényi-Garay: Szent és profán. A Kékgolyó utcai evangélikus gyülekezeti templom. *Alaprajz*, 2001/5., 16–21. As the Hungarian material expanded, foreign practises were also written about (as a parallel or a guide). See e.g. Zorán Vukoszávlyev: Lírai minimalizmus. Locherboden, éjjeli zárándokkápolna. *Alaprajz*, 2000/4., 30–34. The first special issue with the purpose of an overview is connected to the millennium: the issues 2000/1 and 2003/6 of the (old-new) *Magyar Építőművészet* mentioned several examples and its appendix (*Utóirat – Post Scriptum*) even contained essays interpreting conceptual issues.
- 4 The future views of Eliade's overview in 1957 are still valid. Mircea Eliade: *A szent és a profán: a vallási lényegről.* Európa, Budapest, 1999.

- 5 Frédéric Debuyt: *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005.
- 6 Vilmos Katona and Zorán Vukoszávlyev: Intuitív tradíció. Gondolatok Peter Zumthor, Sigurd Lewerentz és Hans van der Laan építészetéről. *Utóirat – Post Scriptum. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete* (2009/2)
- 7 Ideas of searching for traditions and separation appear in Levente Szabó: Az épületek szép hallgatása. *Alaprajz*, 2009/1., 10–15.
- 8 The church in Kazincbarcika the system is even more complex because there are two entrances, one for the access from the housing estate and one for that from the opposite zone of family houses.
- 9 "The church is a 'lecture hall'. As Leonardo talks about a 'humanist central space architecture' Calvin sets the conditions for 'a severely functional centralized church form,'" says Lőrincz about the intellectual heritage. Calvin builds the functional justification of the centrality of the community space on the idea of 'teatro da predicare' in the ideal construction of the Reformed sacred spaces based on the Word. See Zoltán Lőrincz: *Ne hagyjátok a templomot*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2000. 25.
- 10 In the central spatial forms continuing from the early centuries there is a living reference to orthodoxy. The original fifth-century historical model had already used a vertical axis for the space design but with the apse placed traditionally on the eastern side it practically had an axially longitudinal spatial usage: consequently, the altar space was not in the middle.
- 11 János Krähling, researcher of Hungarian Lutheran church architecture, emphasizes the achievements of Pál Szontagh and Kálmán Lux on the basis of their relying on the ideas of continuity and renewal deriving from the historical traditions of the liturgy and the congregation. See János Krähling: A 20. századi magyarországi evangélikus templomépítéssel a rendszerváltozásig. János Krähling and Zorán Vukoszávlyev (eds.): *Új evangélikus templomok*. Luther Kiadó, Budapest, 2008., 21–28.
- 12 In Indonesia modern church-builders emphasize the application of local values rather than the value system of uniformity. Following the spirit of the Second Vatican Council local materials and building technologies appear in the structures while ornamentation and artistic pieces rely on local culture. A detailed analysis is given through a case study by Krismanto Kusbiantoro, "The role of design to enhance the community involvement in conserving YB. Mangunwijaya's church architectures" (Case study: Church of St. Mary's Assumption, Klaten, Central Jawa – Indonesia), *Conservation and management of sacred places. Conference documents, Icomos Thailand International Conference 2008*. Icomos Thailand, Bangkok, 2009.
- 13 As part of the functional evaluation of the contemporary Lutheran churches, the structured use of the Christian sacred space, a possible alternative is analysed in János Krähling: Gyülekezeti központok a XX. század szakrális építészetében. *Építés-Építészettudomány* 36., 2008/1-2., 119–127.